

1838 OSMANLI-İNGİLİZ TİCARET ANTLAŞMASI : NEDENLERİ VE SONUÇLARI

Prof. Dr. Cihan DURA*
Dr. Aytekin ALTIPARMAK*

GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin en sorunlu yüzyılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti çöküşten kurtulabilmek için birtakım siyasi, idari, askeri ve iktisadi arayışlar içerisindeydi. Osmanlı gerileme sürecini yaşarken; yüzyılın başlarından itibaren başta İngiltere olmak üzere batılı gelişmiş ülkeler sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve bu sayede güçlerini daha da artırmışlardı. Sanayi devrimi, Batılı ülkelerin üretimini iç pazarlarının çok üzerinde artırmış ve dış pazar sorunu ile karşı karşıya getirmişti. Sanayi devriminin ekonomik hayatın yanısıra siyasi ve askeri alanlarda da sağladığı büyük avantaj, bu ülkeleri yeni bir düzen kurmaya ve diğer ülkeler ile emperyalist ilişkiler içerisine girmeye yöneltmişti. Dış pazarlar bulunması sorunu ise liberalizmin, pazar konumundaki ülkelere kabul ettirilmesini gerekli kılmaktaydı.

Böylesi bir ortamda Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 1838 Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Daha doğrusu ülkenin içinde bulunduğu şartlar, Osmanlıyı bu tür bir antlaşma yapmak zorunda bırakmıştır. Bu antlaşma, ekonomik yapıda köklü değişimler yaratması ve Osmanlı sanayiinin çöküşünün sebebi olarak görülmesi açısından büyük bir önem taşımakta; önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.

Bu bakımdan çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısını alt üst eden, kendi zararına olan böyle bir anlaşmayı kabul etmesinin nedenleri araştırılacak; yarattığı sonuçlar iktisadi açıdan genel ve alt sektörler itibariyle incelenecektir. Köklü değişimler içeren ticaret antlaşmaları sadece iktisadi hayatı etkilememekte; etkileşim içerisinde bulunduğu diğer -sosyal, siyasi ve kültürel v.b- yapıları da uzun dönemde değiştirerek toplumlara yeni yapılar ile karşı karşıya getirebilmektedir. Tarih tekerrürden ibarettir ve geçmişteki olayları bilmekte, aklın ve bilimin ışığında daha güzel gelecekler hazırlamak için gereklidir. Türkiye, günümüzde de önemli antlaşmalar ve kararlar öncesinde bulunmaktadır. Yine stratejik bir yol kavşağında bulunduğu düşüncesinden hareketle; yapılacak analizlerin tarihi ayaklarından birini oluşturabilmek, çalışmamızın çıkış noktası olmuştur. Bundan dolayı iktisat tarihimiz açısından büyük önem taşıyan bir konunun; derli-toplu ve sistemleştirilmiş bir şekilde incelenmesi; günümüz iktisadi anlaşmaları ile ne yönde ben-

* Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F, İktisat Bölümü.

zerlikler taşıdığı sorularına ışık tutabilecek; sağlıklı karşılaştırmalar yapılmasına imkân sağlayacaktır. Bu amaçla önce antlaşmayı doğuran etmenler, ardından 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması öncesi ve sonrası ile irdelenecek; sonra da antlaşmanın Osmanlı ülkesi üzerindeki etkileri ekonomik açıdan analiz edilecektir.

I) ANTLAŞMAYI DOĞURAN ETMENLER

Osmanlı Devleti'ni batının açık pazarı haline getirmesi, iktisadi yaşantısında ve dış ticaretinde köklü ve olumsuz değişimlere yol açması sebebiyle, antlaşmaya yol açan etmenlerin bilinmesi gerekmektedir. Antlaşmayı doğuran etmenler (Avcıoğlu, 1969 : 69-73; Pamuk, 1994 : 19 vd.), şu başlıklar altında toplanabilir: Politik ve askerî durum, Osmanlı coğrafyası, emperyalizm, Batı'nın doktrinleri, Osmanlı yenileşmesinin önlenmesi, Devletin dirençsizliği ve yöneticilerin liyakatsizliği, Mehmet Ali Paşa isyanı.

A) Politik ve Askerî Durumun Ağırlığı

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin iktisadi, siyasi ve askerî sorunlarla uğraştığı; varlığını devam ettirme mücadelesi verdiği bir yüzyıldır. Devlet, Avrupa devletlerinin ağır baskısı altındadır.

Osmanlı donanması Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus filoları tarafından yenilmiş ve yok edilmiştir (1827). Çok geçmeden, Rus ordusu Balkanlardan inerek Edirne'yi alır, İstanbul'a ilerler (1829). Ardından, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa; Osmanlı Devleti'ne başkaldırarak Fransız ve İngilizlerin teşvikiyle savaş açar, Kütahtya'yı ele geçirir. İstanbul için bir tehdit haline gelir. Telaşlanan Sultan Mahmut; Mehmet Ali Paşa'ya karşı, Rusya'dan askerî yardım talebinde bulunur (1833).

Devlet; yapılan Hünkâr İskeleyi Muahedesi ile Rus koruması altına girer. Bu gelişme, İngiltere'yi korkutur. Çünkü İngiliz çıkarları tehlikededir. İngiltere hemen tutum değiştirir: Rus ve Mehmet Ali Paşa tehlikeleri karşısında Sultan'a desteğini sunar. Ancak bu hizmetinin bir karşılığı olacaktır: Kendisiyle bir serbest ticaret antlaşması yapılması!.. (Avcıoğlu, 1969: 69)

Literatürde yaygın olan görüş şudur: Osmanlı Devleti; antlaşmayı, eşit koşullarda yapılan görüşmeler sonucunda değil, zayıf bir konumda, İngiltere'den politik ve askerî destek sağlamak için imzalamıştır. Olaylar öyle bir mahiyet kazanmıştır ki Osmanlı Devleti; günlük politik çıkarlarını ekonomik çıkarlarının önüne almaya adeta zorlanmıştır. Başka bir deyişle İngiltere ekonomik çıkarlar peşindeyken, Babıali; politik ve askerî çıkmazdan sıyrılmaya derindedir. Zaaf ve acz içinde, Avrupa'nın desteğine muhtaçtır. Bu nedenle, eşit taraf olma ve pazarlık yapma şansı yoktur.

B) Osmanlı Ülkesinin Coğrafi Konumu, Ekonomik Olanakları

Osmanlı İmparatorluğu Doğu ile Batı arasında köprü durumundadır. Hammadde kaynakları ve pazar olanakları zengindir. Bu durum Batılı kapitalistlerin

iştahını kabartmakta; Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan, dolayısıyla askeri ve politik bakımdan baş hedeflerden biri yapmaktadır.

C) Emperyalizm

Kapitalist ülkeler bir yandan ekonomik çıkarlar yüzünden kendi aralarında boğuşuyorlardı ama; bir yandan da Avrupa dışındaki ülkeleri kapitalist sömürüye açmakta birleşiyorlardı. Nitekim kapitülasyonlardan ve bunları genişleten ticaret antlaşmalarından büyük küçük demeden, bütün Avrupa ülkeleri ve ABD yararlanmıştı.

1820'lerde İngiltere sanayi devrimini tamamlamış, dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmiştir. Öbür Avrupa ülkeleri, aynı yıllarda sanayi devrimini yaşamaktadır. Sanayileşmelerinin sürmesi, kendi pazarlarının İngiliz mamullerine karşı korunmasını gerektiriyordu. Gerçekten de koruyucu politikalarla İngiliz mallarının ülkelerine girişini engellediler. Bunun üzerine İngiliz ticaret ve sermayesi Avrupa dışına yöneldi. 1820-1840 arasında İngiltere; Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülke ile serbest ticaret anlaşması imzaladı. İşte 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması da bunlardan biriydi.

İngiliz tüccarlar; Osmanlı Devleti'nin ekonomiye müdahalelerinden ve koyduğu engellerden, iç ticarete getirmiş olduğu kısıtlamalardan şikayetçiydi. İngiltere'nin başlıca hedefi, hammadde piyasasını düzenleyen rejimi serbestleştirmektir. Tüm yasaklamalar ve tekeller, "keyfi" vergi ve harçlar, iç ve transit ticaretteki rüşumlar kaldırılmalıydı. Tekeller; yabancı tüccarların, gereksindikleri ürünleri istedikleri fiyattan almalarını engelliyordu. İhracat yasakları ise, aynı malların yurt dışına çıkarılmasında sorunlar yaratıyordu. En çok yakındıkları, iç ticarete geçerli olan "yed-i vahit" (tekel) uygulamasıydı. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston 1833'de İstanbul'daki elçisine yazdığı mektupta şu direktifi veriyordu: "Yed-i vahit usulünü kaldırtmaya çalışın".

D) Batı'nın Yanıltıcı Doktrinleri

Batı aslında kendi çıkarına olan değişiklikleri, Osmanlı'nın da çıkarına uygun değişiklikler gibi göstermesini bildi. Doğan Avcıoğlu'nun deyişiyle, "açık pazar" antlaşması kalkınmanın tek yolu olarak gösterildi. Serbest ticaret; nasıl İngiltere'nin sanayileşmesini sağlamışsa, Osmanlı Devleti'nin de sanayileşmesini sağlayacaktı. Nitekim Palmerston, "yed-i vahit"i kaldırtmak için, Osmanlı ricaline, İstanbul'daki İngiliz elçisi aracılığıyla, şu görüşü ulaştırıyordu: "Serbest ticaret sayesinde Sultan'ın tebaasının servet ve refahı artacak sanayi gelişecek" Yed-i vahit usulünü ise şöyle kötülüyordu: "Üretici, ürünlerini, alışı fiyatlarını kendileri belirleyen ayrıcalıklı kimselere satmak zorunda kaldıkça, Osmanlı sanayii gelişemez." Batılı sözde Türkiye uzmanları, Osmanlı bürokrat ve aydınlarının kafalarını sürekli işliyor; şöyle diyorlardı: "Osmanlı Devleti bu antlaşmayı uygulamakla, Batı uygarlığına girecek". Bu uzmanların en ünlülerinden David Urquhart, Osmanlıları gururlandırıp gevşetecek, çok daha hoş (!) şeyler söylüyordu: Eski Osmanlı rejimi liberalizm idi. Osmanlı liberalizmi, Avrupa'ya bile örnek olmalıydı!

E) Osmanlı Yenileşmesinin Önlenebilirliği

Sultan Mahmut'un giriştiği reformlar Rusya ve Avusturya'yı korkutuyordu. Örneğin Rusya, büyük bir telaşla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün yenileşme hareketlerini etkisizleştirme kararı aldı. Avusturya Başbakanı Metternich de İstanbul'daki elçisine aynı yönde emirler veriyordu. Ancak bunlardan daha güçlü bir etmen vardı: Batı'nın ekonomik baskısı! Genel olarak, Batı'nın sürüp gelen ekonomik baskısı; İmparatorluğun yenileşip gelişmesine olanak tanımadı.

F) Osmanlı Devleti'nin Dirençsizliği ve Yöneticilerin Liyakatsizliği

Kapitalist saldırı karşısında, Osmanlı Devleti'nin direnme olanağı yoktu. Bunun türlü nedenleri vardı: (i) Coğrafi konumu, (ii) Uyandırdığı iştahın şiddeti, (iii) Devlet'in siyasal, askerî ve mali bakımdan güçsüz durumu olması.

Büyük Reşit Paşa; Türkiye'nin *idam fermanını*, "kalkınma yolunu açacak" bir belge olarak imzaladı. Ona göre ülke, serbest ticaret sayesinde hızla sanayileşecekti. "Açık kapı" politikasının kimi sakıncaları varsa da, bunlar kolayca önlenebilecekti. S. Yerasimos'a göre; Reşit Paşa, 1838 Ticaret Antlaşması'nı "öncü kadro" dediği, Avrupa liberalizminin idealleriyle yoğrulmuş, aydın yöneticilerin "sırabaşı" olarak imzalamıştı. Bu öncü kadroyu, A. Ubucini şöyle tanıtır: Bunlar Paris'te öğrenci iken, Fransızlar gibi giyinirdi. Bir toplulukta Türk oldukları anlaşılırsa, utançlarından yüzleri kızarırdı. Türkiye'ye döndüklerinde önemli devlet memurluklarına getirildikleri zaman, ülkelerine yararlı olmaktan çok, Avrupalıların gözlerine girmeyi, yurt dışında ünlerini artırmayı düşünürlerdi" (Yerasimos,1977:628).

Y. K. Tengirşenk; Reşit Paşa ve arkadaşları hakkında şu tesbitte bulunur: "Bu antlaşmanın, sonuçta, ülke sanayiini belini doğrultamaz bir hale getireceğini, Devlet'in başına Düyun-u Umumiye gibi bir bela musallat edeceğini elbette keşfedemiyorlardı." Ş. Pamuk bu görüşe katılmıyor. Ona göre, Osmanlı yönetimi antlaşmanın ekonomik ve mali sonuçlarından habersiz değildi. Anlaşmayı, esas itibarıyla "siyasal nedenler"le imzalamışlardı (Pamuk,1994: 20).

G) Mehmet Ali Paşa İsyanı

İngiltere, serbest ticaret yönündeki baskılarına Osmanlı Devleti'nin direnemeceğini biliyordu. Ancak İngiliz diplomasisi, hedefine ulaşmak için siyasal gelişmeleri bekledi ve bir fırsat kolladı. Bu fırsat, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile ortaya çıktı. Mısır, Mehmet Ali Paşa yönetiminde sanayileşiyor; askerî bakımdan güçleniyordu. Sonunda, Osmanlı saltanatını da tehdit etmeye başladı. Çıkan savaşta Osmanlılar yenildi. Yalnız Mısır değil, Suriye ve Anadolu'nun bir bölümü de elden çıkabilirdi. Rus nüfuzundan da bunalmış olan Osmanlı yönetimi, kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta buldu. Böylece İngiltere hedefine ulaşıyor; Osmanlı saltanatı da yok olmaktan kurtuluyordu. Başka bir deyişle İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacak; karşılığında ise planladığı ekonomik ödünleri alacaktı.

Bu açıdan bakılınca, Osmanlı Devleti'nin, bu antlaşmayı "Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılması karşılığında imzaladığı görüşü"ne varılabilir. Öte yandan az da olsa bazı yapıtlarda, "M. Ali Paşa'yı isyana İngiltere'nin tahrik ettiği" savına da rastlanıyor (Bkz. Gürel,1985: 688 ve Kazgan ve Diğ., 1999: 279).

II) 1838 TİCARET ANTLAŞMASI

A) Önceki Durum

Antlaşma'nın kapsadığı ögeler bakımından, yabancılara ilişkin önceki durum şöyledi (Avcıoğlu,1969 :71):

1) Yabancılar **kapitülasyonlardan** yararlanmaktadır.

2) Yabancıların ödedikleri gümrük vergileri düşüktür. **İthalattan** % 3 gibi önemsiz, hatta gerçek değeri % 1-1.5'a kadar düşen bir gümrük resmi alınmaktadır. Savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak üzere dış ticarete olağanüstü vergiler salınabilmektedir.

3) Buna karşılık, Osmanlı sınırları içinde serbest ticaret yoktur. Dış ticarete tekel düzeni vardır. İç ticaret, prekapitalist ekonomiye özgü kayıtlar altındadır.

Bu durum özellikle "yed-i vahit" (tekel) adı verilen bir uygulamadan kaynaklanmaktadır.

Yed-i Vahit Usulü şöyle özetlenebilir: İç ticaret yalnızca Osmanlı tebaasına aittir. Yabancı tüccar iç ticarete girip yerlilerle rekabet edemez. Birçok malın alım ve satımı, dış ticareti (özellikle ihracatı), bir ruhsat bedeli karşılığında Osmanlı tüccarların tekeline verilmiştir. Üretici ya da ithalatçı, malını bu ruhsat sahibi kişilere satmak zorundadır. Sistem hem yurt-içi hem de ithal kaynaklı malları kapsamaktadır.

İç ticaretten -% 12'yi bulan- **vergiler** alınmaktadır. Malların bir kentten öbürüne taşınması, "ruhsat tezkeresi" alınmasını gerektirmektedir.

4) Bir hammadde ya da gıda maddesi konusunda darlık baş gösterirse, özellikle hububat, yapağı, ipek, pamuk, bakır gibi malların ihracatı yasaklanabilmektedir.

B) Antlaşma Hükümleri

Antlaşmanın belli başlı hükümleri, kimi kategoriler itibariyle şunlardır (Avcıoğlu,1969:71; Pamuk,1994:17):

1) Mekân ve Ürün Olarak Kapsam

a) Mekân: Antlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde, Mısır dahil ülkenin her tarafında uygulanacaktır.

b) Ürünler: İngiliz tüccarı istisnasız her türlü malı, hem iç hem de dış ticaret amacıyla alıp satabilecektir. Bu mallar İngiliz ürünleri de olabilir, başka ülkelerden getirttikleri mallar da...

2) Yed-i Vahit Usulü

Yed-i vahit usulü bütünüyle kaldırılacaktır. Mal alım ve nakli için tezkere istenmeyecektir.

3) Ticarete vergiler

a) *İhraç* mallarından iskelede % 9 vergi alınacaktır. İskeleden ihracında ayrıca % 3 gümrük resmi tahsil edilecektir. Böylece ihraç ürünlerinden toplam %12 oranında vergi alınacaktır.

b) *İthalatta* % 3 ithal resmi ödenecek, ayrıca % 2 oranında ek vergi alınacaktır (Bu oranların, İngilizlerce başka ülkelerden getirilen mallara da uygulanması, yeni ve önemli bir imtiyaz olmaktadır). Başka bir deyişle ithal vergileri, %3'den %5'e çıkarıldı. Bunun dışında ithal malları ülkenin her yanına vergisiz gidecek, bir yerden öbürüne birkaç kez götürülüp getirilse de vergi ödenmeyecektir.

c) Transit ticarete %3 vergi uygulanacaktır.

d) İngiliz tüccarı, iç ticarete en ayrıcalıklı yerli tüccardan fazla vergi ödeme-yecektir.

e) Yabancı mallar Boğazlar'dan serbestçe geçecek, Osmanlı limanlarında bir gemiden öbürüne aktarılabilecek, transit ticaret serbest olacaktır. Bu işlemlerden ayrıca hiçbir vergi alınmayacaktır.

4) Kapitülasyonlar

Kapitülasyonlar devam edecek, antlaşmayla tanınan yeni ayrıcalıklar (imtiyazlar) önekilere eklenecektir.

5) Devletler ve Zaman Olarak Kapsam

a) Devletler: Antlaşma hükümlerinden öteki devletler de yararlanabilecektir. İngiliz tüccarlarına tanınan bütün haklar, İngilizlerin ortaklarına ve adamlarına da tanınacaktır.

b) Zaman: Antlaşma hükümleri "ilelebet mer'i ve muteber"dir.

Antlaşma'nın ilgili hükmü gereğince, aynı yıl Fransa ile, daha sonra öteki Avrupa devletleriyle de aynı tipte, benzer koşullar içeren antlaşmalar imzalanmıştır.

III) ANTLAŞMANIN SONUÇLARI

Antlaşmanın doğurduğu sonuçları önce genel olarak ele alacağız. Ardından, Osmanlı sanayii ve dış ticareti üzerindeki etkilerini biraz daha yakından incelemeye çalışacağız (Avcioğlu, 1969:72 vd.; Pamuk, 1994:16-22).

A) Genel olarak

1) Dış Ticaret: Osmanlı İmparatorluğu serbest ticarete en ileri düzeyde açıldı. İleri Avrupa ekonomilerinin **açık pazarı** haline geldi. İngiliz tüccarların, Osmanlı ülkesinin iç kısımlarına ulaşması kolaylaştı.

i) Dış ticaretteki tekel düzeni kaldırıldı.

ii) Dış ticaretin coğrafi ve ürün yapısı değişti.

- Geçen yüz yıllık süre içinde, Osmanlı Devleti'nin Batı ve Orta Avrupa ile ticareti daha önce görülmemiş boyutlarda arttı. Antlaşma, "tek yanlı bir ithalat liberasyonu"na yol açtı : İthal malları iç pazarları, adeta istila etti. 1820-1914 arasında dış ticaret hacmi (ithalat ve ihracat) 12-15 kat, Avrupa kaynaklı tekstil ithalatı 100 kattan fazla arttı.

- Osmanlı hammadde ihracatında önemli artışlar kaydedildi.

- Dış ticaretin ürün yapısı değişti: İhracat tarımsal mal, ithalat ise mamul mal ağırlıklı bir yapı kazandı.

iii) Nerede hata yapıldı?

- Aslında iç ticaretin önündeki kayıtların kaldırılması olumluydu. Ancak tek başına kaldırılmaları yanlıştı. Şu gerekliydi: Osmanlı, kendi iç pazarını yüksek gümrük vergileriyle kapitalist ekonomilerin rekabetinden korumalıydı. Oysa 1838 Antlaşması ile bunun tersi yapıldı: Ülke sanayiini dışa karşı koruma önlemi getirilmeden, içerdeki kayıtlar kaldırıldı. Sonuç ucuz Avrupa mallarının, bendi yıkılmış seller gibi Osmanlı pazarlarını basması, ülkenin Avrupa'nın açık pazarına dönüşmesi oldu.

- İngiliz Dış İşleri Bakanı Palmerston; antlaşmayı "şaheser" olarak nitelemiştir. 1849'da Osmanlıları -bugün IMF'nin, Türk Hükümeti'ni övdüğü gibi- şöyle övüyordu: "*Ticaret ilişkilerinde Osmanlı Devleti, bütün öteki devletlerden çok, serbest müsaadelerde bulunmaktadır.*"

2) Üretim

a) Batı ve Orta Avrupa yönünde genişleyen ticaret; üretimi dört yönden etkiledi:

- Dış pazarlar için tarım malları üretimi yaygınlaştı.

- Zanaatlara dayanan yerli üretim Batı kaynaklı mallarla rekabet edemediğinden geriledi.

- Ekonomide "tarımsal üretim" ile "tarım-dışı üretim" arasındaki tamamlayıcılık ortadan kalktı.

- Osmanlı üreticisi, hammadde yetersizliği ile karşı karşıya kaldı. Bilgi birikimi ve teknolojsi yetersiz olduğundan, çaresiz bir duruma düştü.

b) İşçi Ücretleri Geriledi: Avrupa sanayii en ileri teknolojiyi, yüksek emek verimliliği sağlayan makineleri kullanıyordu. Osmanlı sanayiinin bunun karşısında

rekabeti olanaksızdı. Ancak direnebilirdi. Bu Osmanlı işçilerinin düşük ücretle çalışmalarını sayesinde mümkün olabiliirdi. Sonuçta, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren İngiliz sanayiinde işçi ücretleri arttı. Buna karşılık Osmanlı ülkesinde geleneksel el tezgahlarında çalışanlar, düşük ücretleri kabullenmek zorunda kaldılar (Pamuk,1994: 21).

c) Osmanlı tüccarı, İngiliz tüccara oranla daha fazla **vergi** öder bir duruma düştü. Bu, onun rekabet gücünü kırdı: Antlaşmaya göre Osmanlı tüccarı ülke içinde bir yerden öbürüne götürüp satacağı mal için % 12 vergi öderken, yabancı tüccar % 5 vergi ödeyecekti. Bu akıl almaz durum, bizzat İngilizler tarafından da teslim ediliyordu. İşte, Y. K. Tengirşenk'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki bir belgeden yaptığı alıntı: 1838 Antlaşması, Türk sanayiine 1829 Edirne Antlaşması'ndan çok daha zararlıdır. Edirne Antlaşması, hiç olmazsa yabancı mallarına yerli ürünlere oranla bir ayrıcalık tanımamıştır. Şöyle ki bir Belçikalı tüccar Osmanlı ülkesinde sattığı mallar için % 5 resim öderken, bir Osmanlı tüccarı yabancı ülkelere ihraç edeceği, hatta ülke içinde bir yerden öbürüne taşıyacağı ürünler için % 12 resim ödemek zorunda...

d) Devletin, bağımsız dış ticaret politikası izleme seçeneği ortadan kalktı.

S. Yerasimos; antlaşmayı, "Osmanlı Devleti'nin ekonomik bağımsızlığının ölüm fermanı" olarak niteler.

- İhraç ürünlerinden %12 gibi yüksek oranda vergi alınması, ihracatın dış pazarlardaki rekabet gücünü olumsuz etkiledi.

- Osmanlı Devleti başta gümrük rejimi olmak üzere, **ekonomi politikasını belirleme özgürlüğünü** yitirdi. Dış ticarete olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulayamaz oldu (Bu yoksunluk, 1929 Lozan Antlaşması'na değin sürdü).

Balta Limanı Antlaşması aslında gümrük vergilerini daha düşük düzeylere çekmedi. Gümrük vergileri açısından önemli olan bu değil, başka bir ödündü: Osmanlı Devleti artık, kendi gümrük vergilerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı kabul ediyor; böylece bağımsız bir dış ticaret politikası uygulama hakkından vazgeçmiş oluyordu.

Nitekim Osmanlı Devleti; ya sanayiini korumak ya da hazineye gelir sağlamak amacıyla, zaman zaman gümrük vergilerini artırmak istemiştir. Ama her defasında, karşısında Avrupa devletlerini bulmuştur. Yapacağı değişiklik için her bir devletin ayrı ayrı onayını almak zorunda kaldığı gibi, karşılığında da yeni ve ağır ödümler vermesi gerekmiştir.

Örneğin, XIX. yüzyıl sonlarına doğru yeni sanayiler kurma girişimleri başladığında, gümrükler yeterince yükseltilemeyecek ve biraz da bu nedenle, sanayileşme açık ekonomide çok yavaş ilerleyecektir.

e) Dış Borçlanmanın Yolu Açıldı: 1838 Antlaşması; zamanla Devlet'in başına **Düyun-u Umumiye** gibi bir belayı musallat etti.

Devletin dış ticarete olağanüstü vergi koyma hakkından vazgeçmesi, Devleti mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir gelir kaynağından yoksun bi-

raktı. Nitekim, ilk savaş döneminde Kırım Savaşı sırasında, dış ticaretten ek vergi alınamadı ve bunun da etkisiyle Avrupa para piyasalarında borçlanmanın yolu açıldı (Pamuk,1994: 18). İlk kez 1854'de borçlanma gereksinmesi doğdu. Birbirini izleyen borçlanmalar; 1875'de Devlet'in iflasıyla, 1881'de haciz ve ipotek altına alınmasıyla sonuçlandı. S. Yerasimos'un (1977: 645) dikkat çektiği gibi, anlamlı bir şekilde ıslahat hareketleri de bu tarihleri izler: 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 ıslahat Fermanı, 1878 Berlin Antlaşması'ndaki reform vaatleri gibi...

f) Antlaşmanın getirdiği *gümrük boyunduruğu*, kapitalist gelişmenin temel koşulu olan bağımsız gelişme olanağını kaldırdı. Ekonomi; doğal bir şekilde kendi yolunda devam edebilseydi; mümkün olabilecek **ekonomik gelişme**, kapitalist sanayileşmeye geçiş engellenmiş oldu. Bununla birlikte Ş. Pamuk bu etkilerin a-bartıldığını ileri sürüyor. Bu yazara göre gerileyen ya da yıkılan yapılar geleneksel zanaatlara dayanıyordu ve kapitalist geçiş sürecinde değildiler (Bkz : Pamuk, 1994: 20 - 22).

g) Devletin Varlığı Dış Etmenlere Bağlı Hale Geldi: Osmanlı Devleti, bu anlaşmadan sonra dış dinamiklere bağımlı olarak, yani Avrupa devletleri arasındaki çıkar çekişmelerinden yararlanma, denge hesapları yapma yoluyla varlığını sürdürdü. Nitekim Mustafa Reşit Paşa; *Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesi için, büyük güçler arasında ince denge oyunları kurmaktan başka bir çaresi kalmadığına* inanıyordu. Ancak o da çare olmadı: Ardi arkası kesilmeyen savaşlar sonunda devletin hızla küçülmesi ve sonunda çökmesi engellenemedi (Avcıoğlu,1969:70).

h) Avrupa'ya Sağlanan Yararlar: İngilizler başta olmak üzere yabancı tüccarlar çok rahatladı; ticaretteki türlü yasak, tekel, olağanüstü vergiler ve harçlardan kurtuldular. En büyük kazançları, yed-i vahit ile tezkere usûlünün kaldırılması oldu; çünkü ödedikleri vergiler yine düşüktü. Böylece ülkenin en iç pazarlarına, hammadde kaynaklarına ulaşmaları çok kolaylaştı. Tekellerin ve ihracat yasaklarının kaldırılması, Avrupa sanayiinin, gereksindiği malları kolaylıkla ve düşük fiyattan edinmesini sağladı.

B) Osmanlı Sanayiinin Çöküşü

Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı sanayi üzerindeki etkisi önce genel olarak, sonra da alt sektörler itibarıyla incelenecektir.

1) Genel Olarak

Antlaşma'nın ardından, Osmanlı birbiriyle bağdaşmaz iki işe birden girişti: Bir yandan, üstün İngiltere ve Avrupa kaynaklı sanayi ürünlerine ülke pazarlarını ardına kadar açtı. Öbür yandan bir sanayileşme seferberliği başlattı. Sonuç, en güzel "Midyad'a pirince giderken, evdeki bulgurdan olmak" sözüyle anlatılabilir: Yeni sanayiler oluşturmak bir yana, ekonominin eski-yeni bütün sanayileri yok oldu. Gelişme olanakları bütünüyle yitirildi (Avcıoğlu,1969:73).

Yaklaşık yarım yüzyıl sonra varılan sonucu, Ö. Celal Sarç şöyle özetliyor: "Avrupa sanayi kapitalizminin ülkemizde doğurmuş olduğu kriz, gittikçe genişleye-

rek ve birer birer bütün sanayi dallarına yayılarak, yüzyılın ikinci yarısında sanayii-mizin çöküşünü tamamlamıştı." Totomjanz adlı yazar ise 1901'de şunları yazıyordu: "Osmanlı Devleti'nin hükümet merkezi ve bağlı bölgeleri, el ile yapılan işlerle geçinen insanlarla, dokumacı, kalaycı, bakırcı ve benzerleriyle doludur. İstanbul'un belirli semtlerinde yalnızca küçük sanayi erbabı ikamet eder. Bu büyük esnaf ordusu... yarı aç yaşamakta, ya da dilencilik etmektedir"

Ş. Pamuk "antlaşmanın tek başına Osmanlı sanayiini yıktığını ileri sürmek yanıltıcı olur" (1994:22) diyor ki bir ölçüde haklıdır. Çünkü serbest mübadele düzeyi, 1838'de bu anlaşmayla kurulmuştur. Ondan önce ve sonra İngiltere ile yapılan, birbirini tamamlayan diğer serbest ticaret antlaşmalarının da, Osmanlı sanayiinin yıkımında katkıları olduğu rahatça tahmin edilebilir.

2) Alt Sektörler İtibariyle

a) *Pamuklu Sanayii*: Avrupa sanayiinin rekabetinden, önce pamuklu sanayii zarar gördü. İngiliz pamuk ipliği ithalatı, iç fiyatları düşürdü. Osmanlı pamuk ipliği ihracatını durdurdu. Rekabet nedeniyle, kazançlar üçte bire kadar indi. Yalnız pamuğu aile içinde işleyenler, bir süre dayanabildi. Sonunda pamuk, işlenmeden hammadde olarak satılmaya başlandı.

b) *İpekli Sanayii*: Ardından, ipek sanayii bunalıma sürüklendi. Viquesnel'e göre Şam, Halep, Amasya, Diyarbakır, Bursa gibi şehirlerde, ipek tezgâhları gittikçe azaldı. Hommaire de Hell'e göre, önceki yıllarda Bursa'da 1000 adet tezgâh varken, bu sayı 1847'de 75'e düşmüştü. 1851'de Mordmann; *birkaç on yıl önce hiçbir yabancı ipeğinin ithal edilmediği İstanbul'a Milano'dan, Lyon ve İsviçre'den balyalarca ipekli getiriliyor* diye yazıyordu.

c) *İpek İpliği İmalatı*: Bir köylü sanayii olan ipek ipliği üretimi de sarsıldı. Köylü ipek üretimi yerine, kozayı işlemeden satmaya başladı. Kozaları artık daha yüksek fiyat veren Avrupa firmaları satın alıyordu!

d) *Tiftik İmalatı*: Ankara; tiftiği işliyor, kumaş olarak ihraç ediyordu. İsmail Hüsrev'e göre, tiftik imalatı geriledi. Ankara, giderek ham tiftik ihraç eden bir merkez haline geldi.

e) *Tabaklık ve Sırmakeşlik*: Osmanlı sanayiindeki çöküş, tabaklık ve sırmakeşlik gibi alanlara da sıçradı. 1867'de Takvim-i Vekayi'de çıkan bir yazıya göre, "önceleri iyi durumda bulunan *sırmakeş* esnafı, artık yok olma ve çöküş noktasına" gelmişti. İslah-ı Sanayi Komisyonu belgelerine göre, eskiden çok iyi durumda olan tabak esnafı 30-40 yıldır inişe geçmiş; tabakhaneler atıl hale gelmişti.

f) *Diğerleri*: Serbest ticaret başka üretim alanlarını da etkiledi. Örneğin; 30-40 yıl içinde İstanbul'daki kumaşçı tezgâhları 2750'den 25'e, kemhacı (bir tür ipek kumaş) tezgâhları 350'den 4'e, çatma yastık tezgâhları 60'dan 8'e düştü. İthal mallarının artan rekabeti karşısında iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyetlerde el tezgâhlarının da gerilediği görüldü. Küçük imalathane sahipleri ile lonca çalışanları; bütün bir XIX. yüzyıl boyunca, ithal mallarının yarattığı rekabetten yakındılar.

C) Dış Ticarete Kantitatif Değişim

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ticareti, 1820'den itibaren hızla arttı. İngiltere sözkonusu tarihten sonra strateji değişikliğine giderek, az gelişmiş ülkeleri kendisine pazar olarak seçmeye başlar. Özellikle, o dönemin ileri teknoloji ürünü kabul edilen pamuklu ihracatında İngiltere'nin en büyük alıcıları az gelişmiş ülkelere olmaktadır. İngiliz ihracatındaki bu yapısal değişim; ihracat istatistiklerinde belirgin şekilde görülmektedir.

1) Tablo 1'de İngiltere'nin 1820-1880 arasında yaptığı ihracatın ülkelere göre yapısı sunulmuştur.

Tablo 1: İngiltere Pamuklu İhracatının Ülke Gruplarına Göre Dağılımı (1820-1880). (% olarak)

Yıllar	Avrupa ve ABD	Az gelişmiş Ülkeler	Diğer Ülkeler
1820	60	32	8
1840	29	67	4
1860	19	73	8
1880	10	82	7

Kaynak : Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: T. İş Bankası Kültür Yay., 1988, s.16.

İngiltere pamuklu ihracatının gösterdiği en çarpıcı değişim şudur: 1820-40 arasında pamuklu ihracatı kesin bir yön değişimine sahne olmuş; İngiltere, ihracatını Avrupa ve ABD'den çekerek, az gelişmiş ülkelere doğru yönlendirmiştir. İngiltere'nin pamuklu ihracatında bu son grup ülkenin payı XIX. yüzyıl sonlarına kadar artmıştır. Yüzyıl başlarında az gelişmiş ülkelerin payları %30 civarındayken, 1840'lardan sonra %200'den fazla artış göstererek %67 olmuş; 1880'de ise %82'ye yükselmiştir. Sözü edilen tarihte Avrupa ve ABD'nin, İngiliz pamuklu ihracatındaki payı sadece %10 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den ithal ettiği mallar arasında ilk sırada pamuklu dokumalar bulunuyordu. Gerçekten, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den yaptığı ithalat içinde pamuklu dokumanın payı 1827'de % 76, 1838'de % 82, 1848'de % 77 idi (Önsoy, 1988:17,18).

Tablo 2 : İngiltere'nin İhracatında Osmanlı Devleti'nin Yeri (1827-1848)

Yıllar	lx	x/X
1827	27	1,4
1832	58	3,2
1838	100	4,0
1844	188	6,2
1848	208	6,5

Notlar : lx : İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yaptığı ihracat (1838 =100);
x/X : Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin ihracatındaki yüzde payı;

Kaynak : Önsoy, s. 17'den düzenlenmiştir.

2) Tablo 2'de İngiltere'nin ihracatında Osmanlı Devleti'nin payının 1827-1848 arasında nasıl arttığı görülmektedir. Başlıca anlamlı eğilimler şunlardır:

-1838'den itibaren 10 yıl içinde İngiltere'nin Osmanlı ülkesine yaptığı ihracat yaklaşık iki kat (100 iken 208) artmıştır. Ancak 1827-1838 arasında ihracattaki artış hızı, daha fazla (27 iken 100) olmuştur.

- Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin toplam ihracatındaki yeri gittikçe önem kazanmıştır: 1827'de % 1.4 iken, 1838'de % 4, 1848'de % 6.5.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesine yaptığı ihracat, 1838 Antlaşmasından sonra artmıştır. Ancak ihracatın artmasında, 1838 Antlaşması'ndan önce ortaya çıkmış başka etmenlerin de rolü vardır. Bu antlaşmanın yanısıra kalite, düşük fiyat, ödemelerde kolaylık sağlanması ve batı hayranlığı ile birlikte artan yabancı mallara düşkünlük gibi faktörler de İngiliz ihracatının artmasında rol oynamıştır (Önsoy, 1988: 19, 23).

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sorunlarla boğuştuğu, devletin ayakta kalabilme mücadelesi verdiği bir dönemdir. Bu yüzyılda devlet, varlığını devam ettirme arayışları içerisindeydi. Devlet artık kendi gücünden ziyade batılı devletlerin çıkar çatışmalarına dayalı denge hesaplarına bağlı olarak varlığını devam ettirebilmektedir. Karşı tarafta ise başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkeler, sanayi devrimi sayesinde daha da güçlenme ve artan güçlerine dayanarak sömürgelerini artırma, yeni dış pazarlar bulma, mevcutları ise daha da genişletme çabasıındadırlar. Bu yüzyılda gerçekleşen olaylar, Osmanlı Devleti'ni uzun vadeli ekonomik çıkarlarından ziyade günlük politik çıkarlarını ön plana alacak bir konuma sokmuştu. Devlet, sözkonusu konumundan dolayı ülke çıkarlarına ters düşen, toplum yapısına uymayan birçok kararı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan birisi de 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması olmuştur.

Diğer Avrupa ülkelerini de kapsayan antlaşma, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin hızlanışının ve Batılı sermayenin Osmanlı ekonomisine hakim olmaya başlayışının hukuki şartlarını oluşturmuştur. Bütün yasaklamalar, tekeller, olağan dışı vergi ve harçların yanısıra iç ticaretteki vergiler kaldırılıyordu. Osmanlı Devleti başta dış ticaret olmak üzere, ekonomi politikasını belirleme özgürlüğünü kaybediyordu. Antlaşmadan sonra ülke, ileri Batılı ülkelerin açık pazarı haline geldi. Dış ticaretin hacmi hızla artmaya; ürün ve coğrafi yapısı hızla değişmeye başladı. İthalat büyük ölçüde mamul mallar, ihracat ise tarımsal mallar ağırlıklı yapı kazandı. Teknolojisi geri ve büyük ölçüde el sanatlarına dayalı Osmanlı sanayi; ayrıca hammadde sıkıntısı ile de karşılaşınca, artık Avrupa sanayi ile rekabet edemez duruma geldi. Sanayiinin birçok dalında gerilemeler ve çöküşler görüldü. Ancak bunun tek sebebi olarak sözkonusu antlaşmayı görmek de yanıltıcı olur.

Dış ticaret dengesindeki aleyhte gelişmeler ve bağımsız olarak dış ticaret politikasını belirleme inisiyatifinin olmaması, devleti sonraki dönemlerde dış borçlanmalara ve mali buhranlara sürükledi.

Klasik Osmanlı ekonomik yapısından kurtularak kapitalistik ilişkilerin topluma yerleştirilmesi, iç ticaretin önündeki kayıt ve kısıtlamaların kaldırılması, piyasa göstergeleri sayesinde iktisadi akılcılığın hakim kılınması açısından antlaşma, olumlu sonuçlar doğurmuştur denilebilir. Fakat Osmanlı sanayiinin çöküş sürecini hızlandırması ise negatif hanesinin başına yazılacak bir durumdur. Diğer önemli bir sonuç ise devletin bağımsız dış ticaret politikası uygulayabilme inisiyatifini ortadan kaldırmış olmasıdır.

Günümüzde de Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere serbest dış ticaret ilkeleri telkin ve tavsiye edilmekte, ancak bu ilkeler çerçevesinde ekonomik sorunlarından kurtulabilecekleri ve gelişmiş ülke olabilecekleri ifade edilmektedir. Yapılan anlaşmalarda bağımsız dış ticaret politikası izleme hakkından vazgeçilmesi gibi önemli hükümler bulunmaktadır. Ancak geçmiş ile günümüz anlaşmaları arasındaki benzerliklerin ortaya konabilmesi için daha ayrıntılı çalışmalara gereksinim bulunmaktadır. Bu bize olayları daha iyi anlayarak, geçmişte yapılan hataların yapılmasını önleyerek; doğru ve sağlıklı kararlar almamıza yardımcı olacaktır.

Küreselleşen dünyada küreselleşen üretim ve tüketimin yaygınlaştığı; iletişim ve bilişim sektöründeki takip edilmesi çok zor olan ilerlemelere bağlı olarak elektronik ticaretin hızla geliştiği bir dönemde, elbette karşılıklı ilişkiler ve bağımlılıklar olacaktır. Önemli olan, devletlerin gerekli olduğu takdirde kendi çıkarlarına uygun ekonomik politikalar uygulayabilme özgürlüğüne sahip olabilmeleridir. Ülkeler kendi konjonktürlerine uygun politikalar belirleyebilme inisiyatifini asla kaybetmemeli; geleceklere ilişkin kararlarda söz sahibi olmalıdır.

KAYNAKÇA

- AVCIOĞLU, Doğan. **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, C.1, 4.b., Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- GÜREL, Seyfettin, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması," **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 688-690.
- KAZGAN, Haydar, Toktamış Ateş, Oğuz Tekin ve Diğ., **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi**, İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yay., 1999.
- KAZGAN, Haydar. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme**, İstanbul: Creative Yay., 1999.
- KIRAY, Emine. **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- KUNT, Metin; Sina Akşin, Zafer Toprak ve Diğ., **Türkiye Tarihi: 3 - Osmanlı Devleti (1600-1908)**, 4.b., İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- KURDAKUL, Necdet. **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul: Döler Yay., 1981.
- ÖNSOY, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara: T. İş Bankası Kültür Yay., 1988.
- PAMUK, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- PAMUK, Şevket. **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul: Gerçek Yay., 1988.
- SARC, Ö. Celal. "Tanzimat ve Sanayimiz", **Tanzimat I**, İstanbul: 1940.
- SEVINÇ, Necdet. **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, İstanbul: Üçdal Yay., 1985.
- TABAKOĞLU, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**, 2.b., İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- TİMUR, Taner. **Osmanlı Çalışmaları**, Ankara: V Yay., 1989.
- YERASİMOS, Stefanos. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye : 2- Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na**, İstanbul: 2.b., Gözlem Yayınları, 1977.